

بررسی تطبیقی نقش خدای متعال در عالم تکوین، بر اساس دیدگاه فلسفی و ادله نقلی -

محمد پارچه باف دولتی، سعید رحیمیان

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال سیزدهم، شماره ۵۰ «عدل الهی»، بهار ۱۳۹۵، ص ۲۸-۴۳

بررسی تطبیقی نقش خدای متعال در عالم تکوین، بر اساس دیدگاه فلسفی و ادله نقلی

محمد پارچه باف دولتی *

سعید رحیمیان **

چکیده: نظام علیت فلسفی، در حده «نیاز پدیده به پدیدآورنده» متوقف نشده، و بر لزوم ضرورت علی- معلولی و نیز تعلق هر معلول خاص به علت معین تأکید و اصرار دارد، لذا نظامی ثابت و غیر قابل تغییر و تبدیل، برای کل عالم هستی رقم زده است. این نظام، از علت العلل شروع شده و تا پایین ترین مراتب هستی، ادامه می یابد. در این دیدگاه، گمان می شود که تغییر در عالم، بنابر دلیل عقلی محال است، بدین روی این امر را حتی از ناحیه خدای متعال نیز ممتنع دانسته اند. در عین حال تصور می شود که به قدرت خداوند نیز خللی وارد نمی شود، چون قدرت، بر امور محال تعلق نمی گیرد.

به همین ترتیب، دیدگاه خاصی در خصوص معنی صحیح عدالت خداوند متعال طرح شده است که کاملاً با مبانی فوق الذکر ارتباط دارد. مقاله حاضر، می کوشد این نظریه را تبیین کرده و نسبت آن با آیات و روایات، را بسنجد.

کلیدواژه ها: علیت فلسفی، لایتغیر، نظام قطعی، عدل الهی، افاضه کمال، ظرفیت ذاتی موجودات.

*. استادیار دانشگاه قرآن و حدیث.

**. کارشناس ارشد علوم حدیث - شاخه کلام و عقاید sa.rahimian@yahoo.com

تغییرناپذیری نظام عالم، بر مبنای علیت فلسفی

وقتی از دریچه علیت فلسفی و لوازم آن، به پدیده‌های عالم بنگریم، همه اجزای تشکیل دهنده عالم را لایتغیر و لایتخلف می‌بینیم. اگر قرار است هر علت فقط یک معلول خاص داشته باشد که با وجود علتش، وجوبا موجود شود، جایی برای حالت جایگزین نمانده و هر چیزی در عالم، جز این که هست، نمی‌تواند باشد. چرا که هر علت، خود، معلول یک علت دیگر است و این سلسله پیش می‌رود تا به واجب الوجود برسد.

از طرف دیگر، واجب الوجود بسیط است و تغییری در او راه ندارد، لذا معلولش یک پدیده خاص است. نظام قطعی و لایتخلف عالم از علت العلل شروع شده و تا آخرین مراحل وجود ادامه می‌یابد. به همین ترتیب، آنچه تا کنون تحقق نیافته و در آینده روی می‌دهد نیز، محکوم به همین تعین جبری و عدم امکان تبدیل است. پس با نگاه به سلسله علل، نظام عالم قطعی است و همه اجزایش، ثابت و لایتخلف است. صدرالمتهلین در مورد لایتغیر بودن نظام عالم گوید:

... فکل ما فی عالم الامکان، حادثٌ علی ترتیبٍ واجب و حق لازم، لا یُتَصَوَّرُ ان لا یکون کما یکون و علی الوجه الذی یکون. (صدرا، مجموعه الرسائل التسعة، ص: ۲۰۱)

استاد مطهری نیز با استفاده از مبانی علیت، نظام عالم را معین و ضروری معرفی می‌کند. ایشان معتقدند که بین همه حوادث، ضرورت حکمفرماست و اصولی که این پیوستگی ضروری و عمومی بر آن تکیه دارد، به ترتیب زیر است:

۱. قانون علت و معلول عمومی: این همان قانون پایه و بدیهی‌ای است که همه علوم به آن اتکاء دارند و انکار آن، مستلزم انکار همه چیز و غرق شدن در غرقاب سوفسطایی‌گری است.

۲. ضرورت علت و معلول: این اصل می‌گوید که هر معلول، وقتی پدید می‌آید که نه تنها علت او موجود باشد، بلکه از ناحیه وجود علت، ضرورت یافته باشد. مادامی که وجود یک معلول از ناحیه علت خود ضروری نگردد، محال است که آن معلول به وجود آید، و بالعکس، وقتی که علت تامه یک شیء، محقق شد، وجود معلول را ایجاب می‌کند، و در این صورت موجود نشدن معلول محال است. از این اصل نتیجه می‌شود که هر چیزی که موجود شده، وجودش ضرورت داشته است و هر چیزی که موجود نشده، عدمش ضرورت داشته است.

۳. سنخیت علت و معلول: اصل سوم، ارتباط مشخص علت و معلول را تضمین می‌کند و نتیجه می‌دهد که هیچ علتی نمی‌تواند به جای معلول خودش، معلول دیگری را پدید آورد، و هیچ معلولی نیز ممکن نیست از غیر علت خودش پدید آید.

۴. جهان هستی، همه به یک علت العلل منتهی می‌شود. (توحید مبدأ)

از نظر ایشان، از سه اصل اول نتیجه می‌شود که جهان نظامی قاطع و غیر قابل تبدیل دارد؛ و با ضمیمه شدن اصل چهارم، ارتباط و پیوستگی قاطع و عمومی بین همه حوادث جهان استنباط می‌گردد. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۱۳۴)

پس روشن شد که بر مبنای علیت فلسفی، نظام عالم، غیر قابل تبدیل و تغییر است، حال این سؤال مطرح می‌شود که نقش خدای متعال و فاعلیت اختیاری‌اش در عالم چگونه است و آیا خدای متعال، می‌تواند تغییری ایجاد کند یا نه؟ اینکه به چه مخلوقی چه نعمتهایی بدهد، یا اینکه کمالات اعطا شده به موجودی را کم و زیاد کند، ممکن است یا نه؟ در ادامه، این مطلب را از منظر فلسفی با رویکرد تطبیق با ادله نقلی بررسی می‌کنیم.

مقایسه نقش خداوند در نظام عالم، بر مبنای فلسفی و بر مبنای آیات و روایات

از منظر ادله نقلی و بر اساس آیات و روایات، هیچ محدودیتی برای خدای متعال، در اعطا یا امساک نعمتها و کمالات و مقدار آن وجود ندارد. در قرآن می‌فرماید:

لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (شوری، ۱۲)

هیچ نظام غیر قابل تبدیلی وجود ندارد، که خالقیت خدای خداوند را محدود کند یا مسیر ویژه‌ای برای آن تعیین نماید. لذا حقیقتاً خداوند می‌تواند برخی مخلوقات را از میان ببرد و دیگران را جایگزین آنان سازد. از نظر قرآن و روایات، این کار برای خدای متعال ممکن است و امتناعی ندارد.^۱ دست خداوند، حقیقتاً باز است^۲ و می‌تواند هر تغییری در نظام عالم به وجود آورد. قرآن تأکید می‌کند که خداوند برای کارهایش به کسی جواب پس نمی‌دهد.^۳ وی حقیقتاً فرمانروای عالم است و آنچه را بخواهد، تحقق می‌بخشد، امور را تدبیر می‌کند و کسی نمی‌تواند در خصوص این تدبیر اعتراضی کند.^۴

مجموع این بیانها و بسیاری ادله نقلی دیگر - که عقل سلیم بر آنها صحه می‌گذارد - به واقع آزادی مطلق خداوند در تکوین عالم را تصویر می‌کند. البته خداوند، بنا بر حکمت، کمال و نعمت را، به مقدار، به مخلوقات عطا می‌فرماید،

۱. إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ * وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ (فاطر-۱۶ و ۱۷).

۲. وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلَعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ (مائده-۶۴).

۳. لَا يَسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (انبیاء-۲۳).

۴. ... أَنْتَ الْفَاعِلُ لِمَا تَشَاءُ تُعَذِّبُ مَنْ تَشَاءُ بِمَا تَشَاءُ كَيْفَ تَشَاءُ وَتَرْحِمُ مَنْ تَشَاءُ بِمَا تَشَاءُ كَيْفَ تَشَاءُ لَا تُسْأَلُ عَنْ فِعْلِكَ وَلَا تُنَازَعُ فِي مَلِكِكَ وَلَا تُشَارَكُ فِي أَمْرِكَ وَلَا تُضَادُّ فِي حُكْمِكَ وَلَا يَعْتَرِضُ عَلَيْكَ أَحَدٌ فِي تَدْبِيرِكَ لَكَ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ. (مصباح المتعبد؛ ج ۲؛ ص ۵۸۶)

ولی هرگز لازم نیست که وجه حکمت کارهای خود را به مخلوقات گزارش کند. اما از نظر فلسفی، و باز هم بر اساس قانون علیت، به انضمام تمامیت و بساطت و عدم تغییر در خداوند، مشیت وی فقط می‌تواند به یک چیز خاص تعلق بگیرد و وی تنها یک فعل ثابت، مشخص، و معین دارد که قطعاً و لزوماً از وی سر می‌زند و نظام آفرینش، بر اساس آن تکنون می‌یابد. (طباطبایی، نهاية الحکمة، ص ۱۶۵) این نظام خلقت، در فلسفه، "نظام تامّ امکانی" معرفی شده است.^۱ اما باید دقت داشت که تمام جزئیات عالم، بر اساس نظم علیّ و معلولی به وقوع می‌پیوندد و از آنجا که هیچکس توان مقابله با نظام علیّ و معلولی و ایجاد تغییر در آن را ندارد، تمام حوادث جهان در یک چارچوب ثابت، قطعی، لایتخلف و لایتغیر قرار دارند. تک تک معلولات نیز، با لحاظ تمام قیود و شرایطی که وجود دارند، ضروری و غیر قابل تغییر و تبدیل به چیز دیگرند. مرحوم علامه طباطبایی در این زمینه می‌فرماید:

از راه کنجکاوای در قانون علت و معلول به این نتیجه رسیدیم که هر پدیده موجود و واقعیت‌داری، دارای ضرورت وجود می‌باشد، یعنی وجودش با حفظ شرایط و قیودی که در خارج دارد، قابل اینک‌ه غیر از اینک‌ه واقع شده، بوده باشد، نیست و این نسبت ضرورت را علت وی به وی می‌دهد. این نظریه قابل تشکیک و تردید نیست. (طباطبایی، اصول فلسفه، مقاله ۸)

بعلاوه، فعل خداوند نیز در نظام علیت تحقق می‌یابد. بدین روی، وی حتی نمی‌تواند فعل مشخص و معین مذکور را انجام ندهد. به تعبیر دیگر، خداوند

۱. فلم یبق شیء فی الامکان الذاتی إلا و قد أفاده القیوم الجواد و بذلك یظهر أيضاً أن کل ما لا یوجد أو یوجد غیر تام الخلقة أو مع آفة أو خلل أو فساد فإنما هو لعجز المادة و قصورها عن احتمال ما هو أتم- و أشرف و أفضل مما وقع. و بذلك یعلم أن وجود العالم أشرف ما یتصور من النظام و أتم ما یمکن من الفضل و التمام-... (صدر، اسفار، ج ۵ ص ۱۱۴)

امکان امساک فیض ندارد.

از مجموع این مباحث مشخص می‌شود که در دیدگاه فلسفی، برای خداوند، امکان اعمال هیچ تغییری در خلقت وجود ندارد، نه در اصل خلق کردن و نه در اینکه چه چیزی را خلق کند و کدام را خلق نکند. لذا فلاسفه خداوند را دائم الفیاضیه دانستند. به تعبیر دیگر، با تنظیم فاعلیت خدای متعال به برخی امور محسوس بیان کردند که واجب تعالی دائم در فوران و فعلیت است و به ممکنات، فیض می‌رساند. محقق سبزواری در این خصوص می‌گوید:

مبداء تعالی، فوق التّمَام است که به علاوه اینکه حالت منتظره ندارد در کمال، آنچه از کمالات، در ماسوای او می‌باشد، همه از او باشد. گویا بلا تشبیه، فوّاره کمال و فعلیّتش، در فوران است و سر ریز کرده و بر تامّات و غیر آنها فیاض و مترشح است. (سبزواری، اسرارالحکم، ص ۲۲۸)

این مبانی و نتایج حاصل از آن در تکوین عالم، با آنچه که از ادله نقلی بر می‌آید- که به بخشی از آن اشاره شد- ناسازگار می‌نماید. آیات و روایات، هیچ محدودیتی برای تکوین خدای متعال قائل نیستند، اما فلاسفه، ایجاد تغییر و تبدیل در نظام عالم را محال و ناممکن دانسته و اصرار ورزیده‌اند که آنچه هست، به هیچ وجه نمی‌تواند غیر از این باشد.

عدل الهی در عالم تکوین

بحث فلسفی عدالت خداوند در عالم تکوین را باید از این منظر و با لحاظ این نظام در خالقیّت علت العلل، فهم و بررسی کرد. یعنی در دیدگاه فلسفی، ظرفیتی برای هر مخلوق در کسب فیض و کمال در نظر گرفت و عدالت خداوند را در آن دانست که به هر مخلوق، به هر اندازه که ظرفیت دارد، کمال اعطا فرماید. در حقیقت، امساک فیض از طرف خدا، ظلم دانسته می‌شود. استاد مطهری در بیان

تعریف چهارم از «عدل» - که آن را شاسیتهٔ اسناد به خدای متعال می‌داند - می‌گوید:

«رعایت استحقاقها در افاضه وجود و امتناع نکردن از افاضه و رحمت به آنچه امکان وجود یا کمال وجود دارد.» بعداً خواهیم گفت که موجودات در نظام هستی از نظر قابلیت‌ها و امکان فیض‌گیری از مبدأ هستی با یکدیگر متفاوتند؛ هر موجودی در هر مرتبه‌ای هست، از نظر قابلیت استفاضه، استحقاقی خاص به خود دارد. ذات مقدس حق که کمال مطلق و خیر مطلق و فیاض علی الاطلاق است، به هر موجودی آنچه را که برای او ممکن است از وجود و کمال وجود، اعطا می‌کند و امساک نمی‌نماید. عدل الهی در نظام تکوین، طبق این نظریه، یعنی هر موجودی، هر درجه از وجود و کمال وجود که استحقاق و امکان آن را دارد، دریافت می‌کند. ظلم یعنی منع فیض و امساک جود از وجودی که استحقاق دارد. از نظر حکمای الهی، صفت عدل، آنچنان که لایق ذات پروردگار است و به عنوان یک صفت کمال برای ذات احدیت اثبات می‌شود - به این معنی است، و صفت ظلم که نقص است و از او سلب می‌گردد - نیز به همین معنی است که اشاره شد.» (مطهری، عدل الهی، ص ۵۷)

با این ترتیب و بر این مبنا که نیاز مخلوقات در کسب فیض را «حق» تلقی و تعریف کنیم، حقوق زیادی برای مخلوق نسبت به خالق، و به همان میزان، تکالیف بیشماری را بر خداوند قائل شده‌ایم. این بیان، بر خدای متعال لازم می‌آورد که به هر مخلوقی، به هر میزان که نیاز و امکان دارد، فیض عطا فرماید و کوچکترین تخلفی از این کار، ظلم از ناحیه خدای متعال محسوب می‌شود.^۱

۱. استاد مطهری می‌نویسد: مفهوم حق و استحقاق درباره اشیاء نسبت به خداوند، عبارت است از نیاز و امکان وجود یا کمال وجود. هر موجودی که امکان وجود یا امکان نوعی از کمال وجود داشته باشد، خداوند متعال به حکم آنکه تام الفاعلیه و واجب الفیاضیه است، افاضه وجود یا کمال وجود می‌نماید. عدل خداوند - همانکه از صدر المتألهین نقل کردیم - عبارت است از

(تعالی الله عن ذلک).

بحث که به اینجا برسد، افراد مختلف که انواع نامالیمات را در تکوین خود می‌بینند، طلب خود را از خداوند پیگیری می‌کنند. افراد فقیر، بیمار، یتیم، ضعیف و ... هر یک می‌پرسند که خداوندی که فیاض علی الاطلاق است و دریغ کردن از فیض برای او ظلم است، چرا ما را ثروتمند و سالم و قوی و ... خلق نکرد؟ چرا به ما افاضه بیشتر نکرد؟

در مقابل، فلاسفه مطالب مختلفی بیان کردند. یکبار تبعیض را از خداوند نفی کرده و به جای آن، تفاوت گذاشتن بین موجودات از طرف خداوند را بیان کردند. کنه این بیان در حقیقت بازگشت به همان استعدادها و ظرفیت‌های ذاتی موجودات است که لایتخلف است و قابل تغییر نیست. این بیان، در حقیقت، راه اعمال تغییر در عالم را برای خدای متعال، می‌بندد و می‌کوشد تا از این طریق، وی را در عدم افاضه بیشتر، بی‌تقصیر بداند. به تعبیر دیگر، می‌کوشد تا خدای متعال را در فاعلیت خویش تامّ معرفی کرده، هر نقصی را به عدم قابلیت ممکنات بازگرداند. در همین راستا بیان می‌شود که «تفاوت‌ها»، برخاسته از اختلاف ظرفیت‌هاست و ایرادی را متوجه معطی کمال نمی‌کند، و آنچه از اختلاف در افاضه و اعطا ناشی می‌شود و ناسازگار با عدالت خدای متعال است، تبعیض است نه تفاوت.^۱

از منظرهایی دیگر و در پاسخ به اشکال مطرح شده، گاهی شرور و بلایا را

فیض عام و بخشش گسترده در مورد همه موجوداتی که امکان هستی یا کمال در هستی دارند بدون هیچگونه امساک یا تبعیض. (مطهری، عدل الهی، ص ۶۰)

۱. استاد مطهری می‌نویسد: آنچه در خلقت وجود دارد «تفاوت» است نه «تبعیض». «تبعیض» آن است که در شرایط مساوی و استحقاق‌های همسان، بین اشیاء فرق گذاشته شود، ولی «تفاوت» آن است که در شرایط نامساوی، فرق گذاشته شود. به عبارت دیگر تبعیض از ناحیه دهنده است و تفاوت، مربوط به گیرنده. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۱۲۵)

عدمی معرفی کردند و ساحت کبریایی حق را منزّه از جعل شر دانستند.^۱ یا شر قلیل و خیر کثیر را در عالم جاری دانسته و ایجاد چنین عالمی را بر خداوند لازم دانستند.^۲ باید توجه داشت که از نظر فلسفی، حتی امکان ندارد که شر قلیلی که در یک موجود هست، حذف شود و فقط خیریت آن ایجاد شود. شیخ اشراق در این زمینه می‌گوید:

... و منه ما فيه خير كثير و يلزمه شرّ قليل، و ظاهر انّ ترك خير كثير لشرّ قليل شرّ كثير. و لا يصحّ ان يقال: «لم ما جعل هذا القسم بريئا عن الشرّ؟» فانه محال، اذ لا يصحّ ان يجعل الشيء غير نفسه، فان لم يجعل هذا القسم كان وقع الاقتصار على القسم الاول، و لم يحصل هذا القسم. و من المستحيل أن يجعل الماء غير الماء و النار غير النار. و من الممتنع ان يكون نار تمسّ ثوبا و لا مانع عن الحرق و لا تحرقه. (سهروردی، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۱ ص ۴۶۷)

از طرف دیگر، نباید فراموش کرد که از منظر فلسفی، نظام کنونی عالم، بهترین نظام ممکن است و بهتر از این، امکان ندارد.^۳ در توجیه شرور موجود در آن نیز بعضاً شرور را نسبی معرفی کرده‌اند.^۴

۱. سبزواری می‌نویسد: و الشرّ أعدام فكّم قد ضل من يقول باليزدان ثم الأهرمن (سبزواری، شرح المنظومة ج ۳ ص ۵۲۸)

۲. شیخ اشراق می‌نویسد: و اعلم انّ من الممكنات ما لا شرّ فيها اصلا بل هي خير و هي امور تامّة لا يعوزها ما ينبغي لها اصلا و لا يخالطها ما لا ينبغي، و منها امور فيها خير كثير و يلزمها شرّ قليل، و في القسمة شرّ مطلقا او كثير شرّ مع قليل خير، فوجب من الخير المحض الواجب القسم الاول على ما علمت من حال الامكان الاشرف، و كذا القسم الثاني لانّ في ترك الخير الكثير لشرّ قليل شرّاً كثيرا، و يمتنع الباقيان. (سهروردی، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۱ ص ۷۸)

۳. سبزواری می‌نویسد: و چه خوب فرموده امام غزالی که: امکان ندارد که ایجاد شود عالم، احسن از اینکه هست. (سبزواری، اسرار الحكم ص ۱۸۱)

۴. شیخ اشراق می‌نویسد: و الشرّ اذا اخذ قائما يكون بحسب ما لا يلائم شخصا واحدا. و اما بالنسبة الى ما عليه الكلّ، فهو حسن لطيف. (سهروردی، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۱ ص ۴۷۲)

آنان به بیان لزوم^۱ و فواید نهفته در آن نیز پرداختند.^۲ بدین ترتیب کوشیدند خداوند را در فیاضیت خود، تأم بدانند و از این طریق عدل ربوبی را اثبات کنند. اما به نظر می‌رسد، همچنان در درون کسی که شب را با گرسنگی می‌خوابد و یا از ابتدای عمر، بدون هیچ تقصیری فلج بوده است، این سؤال خلیجان می‌کند که چرا این فقر و تنگدستی نصیب من شده است؟ و یا چرا من باید یک عمر، حتی از انجام امور ابتدایی و شخصی خویش، عاجز باشم؟ خدای فیاض علی الاطلاق که فلاسفه معرفی می‌کنند و کوچکترین دریغ فیض از او را ظلم می‌دانند، کجاست تا مرا از این مشکلات برهاند؟ آیا واقعا این نظام هستی، با این همه مشکلات مختلفی که گریبان مخلوقات را گرفته است، بهترین نظام است؟! چرا دیگران بهتر از من زندگی می‌کنند و چرا این سختیها فقط نصیب من شده است؟ ظرفیت کمال از کجا آمده و چرا خداوند ظرفیت کمال من را بیشتر نکرده تا فیض بیشتری نصیب من شود؟

در مقابل چنین سوالی، دیدگاه فلسفی، همان مطالبی را مطرح می‌کند که در عدم امکان تغییر در نظام خلقت بیان کردیم. یعنی می‌گوید که نظام عالم، جز این

۱. استاد مطهری می‌نویسد: وقتی که جهان را جمعاً مورد نظر قرار دهیم ناچاریم بپذیریم که در نظام کل و در توازن عمومی، وجود پستیها و بلندیها، فرازاها و نشیبها، هموارها و ناهمواریها، تاریکیها و روشنائیها، رنجه‌ها و لذتها، موفقیتها و ناکامیها همه و همه لازم است.

جهان چون چشم و خط و خال و ابروست که هر چیزش بجای خویش نیکوست اساساً اگر اختلاف و تفاوت وجود نداشته باشد، از کثرت و تنوع خبری نخواهد بود و موجودات گوناگون وجود نخواهد داشت، دیگر مجموعه و نظام مفهومی ندارد (نه مجموعه زیبا و نه مجموعه زشت). اگر بنا بود در جهان، تفاوت و اختلاف نباشد، لازم بود از یک ماده ساده و بسیطی همچون کربن مثلاً، سراسر هستی تشکیل شده باشد. شکوه و زیبایی جهان در تنوع پهناور و اختلافهای رنگارنگ آن است. قرآن کریم، وجود اختلافها را از آیات و نشانه‌های قدرت حکیم و حاکم لایزال می‌شمرد؛ اختلاف الوان، اختلاف زبانها، اختلاف شب و روز، اختلاف انسانها و غیره. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۱ ص ۱۶۷)

۲. استاد مطهری می‌نویسد: زشتیها نه تنها از این نظر ضروری می‌باشند که جزئی از مجموعه جهانند و نظام کل به وجود آنها بستگی دارد، بلکه از نظر نمایان ساختن و جلوه دادن به زیباییها نیز وجود آنها لازم است. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۱ ص

(۱۶۷)

نمی‌توانسته باشد، ظرفیتها را خداوند قرار نداده است، بلکه ذاتی موجودات و یا ذاتی نظام علی و معلولی عالم است. استاد مطهری در این زمینه گوید:

راز تفاوتها یک کلمه است: «تفاوت موجودات، ذاتی آنها می‌باشد و لازمه نظام علت و معلول است». (مطهری، مجموعه آثار، ج ۱ ص ۱۲۶)

خداوند هیچ تغییری در عالم نمی‌تواند بدهد و در حقیقت، او نیست که به یک نفر کمال بیشتر و به دیگری فیض کمتر عطا می‌کند. اساساً خدای متعال، بین موجودات، اختلاف ایجاد نکرده، بلکه خودِ موجودات، ذاتا مختلف‌اند. تمام جزئیات نظام عالم، در جای خود ثابت‌اند و کمی و زیادی کمال، در حقیقت، به خداوند منتسب نیست.^۱

نیز گفته‌اند: باید گفت تغییر ظرفیتها و خلق موجودات به گونه‌ای دیگر، محال ذاتی بوده، و لذا در دایره مقدورات او قرار ندارد. به تعبیر دیگر، این بیان می‌گوید: خداوند در عالم، هیچ نقشی جز جاری کردن کمال نداشته و اینکه کدام کمال نصیب چه کسی شود، به ظرفیت ذاتی موجودات برمی‌گردد، نه خداوند.^۲

۱. استاد مطهری می‌نویسد: ... هر چیز فقط گونه‌ای خاص از وجود را می‌تواند بپذیرد و بس؛ و خدا همان خلقت خاص را به آن می‌دهد. نباید پنداشت که اشیاء، طور دیگری بوده‌اند و خدا آنها را به این صورت که هستند درآورده است؛ و یا لااقل امکان داشته که طور دیگر و خلقتی به گونه‌ای دیگر، بهتر یا بدتر از اینکه دارند داشته باشند و خداوند این گونه بالخصوص را، علی‌رغم آن امکانات، برگزیده است. حقیقت این است که جهان تنها به همین جور که هست امکان وجود داشته است و هر جزء از اجزاء جهان نیز آفرینش معینی درباره آن امکان داشته است و خدا همان آفرینش را به آن داده است. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۱ ص ۱۷۳)

۲. استاد مطهری می‌نویسد: قرآن، این مطلب را با یک تمثیل لطیف بسیار عالی بیان کرده است. قرآن به آب باران که از بالا می‌ریزد و تدریجاً سیل تشکیل می‌دهد و آب در بستر نهرها و جویها و رودخانه‌های مختلف قرار می‌گیرد مثل می‌زند؛ می‌فرماید:

انزل من السماء ماء فسال اودية بقدرها. «خدا از آسمان آبی فرود آورد و هر رودخانه‌ای به قدر ظرفیت خودش سیلان یافت». یعنی رحمت پروردگار، هیچ موجود مستعدی را محروم نمی‌سازد، ولی استعداد و ظرفیت موجودات هم یکسان نیست؛ استعدادها مختلف است، هر ظرفی به قدری که گنجایش دارد از رحمت خدا لبریز می‌گردد. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۱ ص

لذا نباید کم و کاستی‌ها را به خداوند نسبت داد و وی را مسؤول آن دانست.

تبیین و حیانی موضوع

فضای ادله نقلی، کاملاً با این منظر متفاوت است. آیات و روایات، در عالم تکوین، هیچ حقی را برای مخلوقات ثابت نمی‌داند. کسی را طلبکار از خداوند ندانسته و افزودن در اعطا را، نه تکلیف خداوند و واجب بر او، بلکه مایه فزونی جود و کرم حضرت حق معرفی می‌کند.^۱ در روایات ائمه علیهم‌السلام آمده است که کسی (در تکوینات) بر خداوند متعال حقی ندارد و لذا اگر خداوند به کسی نعمت بیشتر داده، این کار اعطای حق او نبوده و اگر نعمتی به کسی نداده است از اعطای حق او دریغ نفرموده و بدهکار آنان نیست.

جابر بن یزید جعفی نقل می‌کند که از امام باقر علیه‌السلام پرسیدم: چگونه است که برخی، مرده به دنیا می‌آیند، برخی به صورت ناتمام سقط می‌شوند، برخی نابینا یا لال یا ناشنوا متولد می‌شوند، برخی دیگر سریعاً فوت می‌شوند، برخی دیگر به بلوغ می‌رسند و برخی تا سن پیری، زنده می‌مانند؟

امام علیه‌السلام در پاسخ، اساساً از لایتغیر بودن نظام عالم و اینکه این امور لاجرم باید به وقوع می‌پیوسته است، و یا اینکه ظرفیت افرادی که عمر کمی کرده‌اند یا ناقص الخلقه‌اند همین مقدار بوده است، سخنی به میان نمی‌آورند. بلکه از نظر حضرت امام باقر علیه‌السلام، خدای متعال اولی به امر تدبیر خلق است و خالق و مالک مخلوقات است. لذا اگر به کسی عمر بیشتر نداده، او را از حقش منع نکرده، و اگر به کسی عمر طولانی داده است، آن چیزی را به او نداده که ملک او

۱. امام مهدی علیه‌السلام در دعای افتتاح می‌فرماید: الْحَمْدُ لِلَّهِ الْفَاشِي فِي الْخَلْقِ أَمْرَهُ وَ حَمْدُهُ، الظَّاهِرُ بِالْكَرَمِ مَجْدُهُ، الْبَاسِطُ بِالْجُودِ يَدُهُ، الَّذِي لَا تَنْقُصُ خَزَائِنُهُ وَ لَا يَبِيدُ مُلْكُهُ وَ لَا تَزِيدُهُ كَثْرَةُ الْعَطَاءِ إِلَّا جُوداً وَ كَرَمًا، إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْوَهَّابُ. (طوسی، تهذیب

بوده است! سپس امام علیه السلام، اصلی مهم را به جابر گوشزد می‌فرمایند که: «خدای متعال در آنچه عطا می‌کند، فضل کرده است و در آنچه منع می‌کند و عطا نمی‌کند، عادل است». و البته هر کاری که انجام می‌دهد، نیکوست و از روی حکمت است. مطلب مهم دیگر، اینکه: هیچکس نباید در خودش نسبت به افعال خدای متعال، سنگینی و سختی ببیند.^۱

این روایت شریف، نه تنها (در عالم تکوین) هیچ حقی برای مخلوقات بر خدای متعال قائل نشده است، بلکه به صراحت می‌فرماید که کمی و زیادی اعطای خداوند متعال، به عدالت وی آسیبی نمی‌رساند.

در اینجا باید مطلب دیگری را نیز مدنظر داشت که بطور کلی، ملاک عدالت خدای متعال را نمی‌توان «عمل بر طبق آنچه مخلوقات می‌پسندند» قرار داد. درست نیست که بگوییم خدای متعال، تا آنجا که ممکن است، باید به ما کمالات عطا فرماید و گرنه عادل نیست. اگر کسی حقی داشته باشد، خدای متعال آن را دریغ نمی‌فرماید، اما نه اینکه ما هر چه را می‌پسندیم، حق خود در نظر بگیریم و عدم افاضه آن را منافی عدالت خدای متعال معرفی کنیم. شیخ صدوق در این زمینه گوید:

إن الوجه في معرفة العدل والجور والطريق إلى تميزهما ليس هو ميل الطباع إلى

۱. متن حدیث چنین است: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ زَيْدٍ بْنُ جَعْفَرٍ الْهَمْدَانِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَمْرِو بْنِ عُثْمَانَ الْخَزَّازِ عَنْ عَمْرِو بْنِ شَمْرٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ يَزِيدَ الْجَعْفِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ علیه السلام: يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّا نَرَى مِنَ الْأَطْفَالِ مَنْ يُولَدُ مَيْتًا وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْقُطُ غَيْرَ تَامٍ وَمِنْهُمْ مَنْ يُولَدُ أَعْمَى أَوْ أُخْرَسَ أَوْ أَصَمٌ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُوتُ مِنْ سَاعَتِهِ إِذَا سَقَطَ عَلَى الْأَرْضِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَبْقَى إِلَى الْإِحْتِلَامِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَعْمُرُ حَتَّى يَصِيرَ شَيْخًا فَكَيْفَ ذَلِكَ وَمَا وَجْهُهُ؟ فَقَالَ علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَوَّلَى بِمَا يَدْبِرُهُ مِنْ أَمْرِ خَلْقِهِ مِنْهُمْ وَهُوَ الْخَالِقُ وَالْمَالِكُ لَهُمْ. فَمِنْ مَنْعِهِ التَّعْمِيرَ فَإِنَّمَا مَنْعَهُ مَا لَيْسَ لَهُ، وَمِنْ عَمْرِهِ فَإِنَّمَا أَعْطَاهُ مَا لَيْسَ لَهُ، فَهُوَ الْمُتَفَضِّلُ بِمَا أَعْطَاهُ وَعَادِلٌ فِيمَا مَنَعَ وَ لَا يُسْتَلُّ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْتَلُّونَ. قَالَ جَابِرٌ: فَقُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ وَ كَيْفَ لَا يُسْتَلُّ عَمَّا يَفْعَلُ؟ قَالَ: لِأَنَّهُ لَا يَفْعَلُ إِلَّا مَا كَانَ حِكْمَةً وَ صَوَابًا وَ هُوَ الْمُتَكَبِّرُ الْجَبَّارُ وَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ، فَمَنْ وَجَدَ فِي نَفْسِهِ حَرَجًا فِي شَيْءٍ مِمَّا قَضَى اللَّهُ فَقَدْ كَفَرَ وَ مَنْ أَنْكَرَ شَيْئًا مِنْ أَعْمَالِهِ جَحَدَ.

(صدوق، توحید، ص ۳۹۷)

الشيء و نفورها عنه و إنه استحسان العقل له و استقباحه إياه. فليس يجوز لذلك أن نقطع بقبیح فعل من الأفعال لجهلنا بعلمه و لا أن نعمل في إخراجہ عن حد العدل علی ظاهر صورته. (صدوق، توحید، ص ۳۹۵)

ملاک در شناخت عدل و ظلم و راه تشخیص آن دو، تمایل یا نفرت طبایع نسبت به آن نیست، بلکه ملاک، حسن یا قبیح بودن از منظر عقل است. بدین سبب، جایز نیست که به قبح فعلی از افعال (الهی) قطع پیدا کنیم، چون نسبت به علل آن جاهلیم؛ همچنین نمی‌توانیم آن را به صرف ظاهرش (که منافی طبع ماست)، از حد عدل خارج کنیم.

البته باید توجه داشت که افعال خدای متعال - چه عطا فرماید و چه امساک نماید- همگی از روی حکمت انجام می‌شود. اما مسأله مهم این است که لازم نیست که ما به وجه حکمت آن پی ببریم و بر خدای متعال نیز لازم نیست که ما را از آن آگاه کند. همین که می‌دانیم خداوند متعال، حکیم است، کافی است که همه افعال او را حکیمانه بدانیم.

عبدالله بن فضل هاشمی گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم که چرا غیبت امام زمان (ارواحنا فداه) روی می‌دهد؟ حضرت فرمودند: به دلیلی که به ما اجازه داده نشده آن را برای شما روشن کنیم. سپس درباره وجه حکمت آن پرسیدم. فرمودند: وجه حکمت غیبت حضرت مهدی علیه السلام تنها پس از ظهورشان آشکار می‌شود، همانطوری که وجه حکمت کارهای حضرت خضر علیه السلام، فقط به هنگام جدایی ایشان از حضرت موسی علیه السلام، آشکار شد. در ادامه امام صادق علیه السلام، اصل بسیار مهمی در زمینه حکمت کارهای خداوند متعال بیان می‌فرمایند که بر اساس آن «وقتی دانستیم که خدای متعال حکیم است، تصدیق می‌کنیم که تمام کارهای

وی حکیمانه است، اگرچه وجه حکمت آن، بر ما پوشیده باشد.^۱
بنابر این، نمی‌توان عدل و حکمت الهی را در «اعطای هرچه بیشتر کمالات» جستجو کرد.

از مجموع آنچه گذشت، به نظر می‌رسد که دیدگاه فلسفی در این مبحث، چندان با آیات و روایات سازگار نیست. بر اساس مبانی فلسفی، نظام عالم، ثابت و لایتغیر و لایتخلف است و نقش واجب الوجود، تنها افاضه دائم فیض در آن است. اما از منظر ادله نقلی، هیچ ضرورتی در نوع یا میزان اعطای خداوند متعال نیست و دست خدای متعال حقیقتاً باز است. همچنین در مسأله عدل الهی در عالم تکوین، تعریف فلسفی عدل، بیان می‌دارد که واجب الوجود، باید تا سر حد امکان و تا جایی که هر موجودی امکان درک کمال دارد، فیض خود را شامل او نماید. دریغ از فیض، ظلم است و ظرفیت هر موجود در دریافت فیض، حق او قلمداد می‌شود. اما بر اساس مکتب وحی، در عالم تکوین، هیچکس حقی بر خدای متعال ندارد و هیچ لزومی هم بر خدا نیست که به بندگان کمالی اعطا کند، بلکه هرچه نعمت عطا کند، از روی فضل است و هرچه امساک کند، از روی عدل. البته همه کارهای خداوند در خلق و ایجاد و اعدام و ... حکیمانه است، اما

۱. متن حدیث چنین است: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ دُوسٍ النَّيْسَابُورِيُّ الْعَطَّارُ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ قُتَيْبَةَ النَّيْسَابُورِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا حَمْدَانُ بْنُ سَلِيمَانَ النَّيْسَابُورِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ الْمَدَائِنِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْفَضْلِ الْهَاشِمِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ الصَّادِقَ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ عليه السلام يَقُولُ: إِنَّ لِصَاحِبِ هَذَا الْأَمْرِ غَيْبَةً لَا بُدَّ مِنْهَا يَرْتَابُ فِيهَا كُلُّ مُبْطِلٍ فَقُلْتُ لَهُ: وَلَمْ جُعِلَتْ فِدَاكَ؟ قَالَ: لِأَمْرِ لَمْ يُؤَدَّنْ لَنَا فِي كَشْفِهِ لَكُمْ. قُلْتُ: فَمَا وَجْهُ الْحِكْمَةِ فِي غَيْبَتِهِ؟ قَالَ: وَجْهُ الْحِكْمَةِ فِي غَيْبَتِهِ وَجْهُ الْحِكْمَةِ فِي غَيْبَاتٍ مَنْ تَقَدَّمَهُ مِنْ حُجَجِ اللَّهِ تَعَالَى ذِكْرُهُ، إِنَّ وَجْهَ الْحِكْمَةِ فِي ذَلِكَ لَا يَنْكَشِفُ إِلَّا بَعْدَ ظَهْوَرِهِ كَمَا لَا يَنْكَشِفُ وَجْهُ الْحِكْمَةِ لَمَّا أَنَاهُ الْخَضِرُ عليه السلام مِنْ خَرْقِ السَّفِينَةِ وَ قَتْلِ الْغُلَامِ وَ إِقَامَةِ الْجِدَارِ لِمُوسَى عليه السلام إِلَّا وَفَتْ أَفْتَرَاقَهُمَا. يَا ابْنَ الْفَضْلِ إِنَّ هَذَا الْأَمْرُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ وَ سِرٌّ مِنْ سِرِّ اللَّهِ وَ غَيْبٌ مِنْ غَيْبِ اللَّهِ، وَ مَتَى عَلِمْنَا أَنَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ حَكِيمٌ صَدَقْنَا بِأَنَّ أَفْعَالَهُ كُلَّهَا حِكْمَةٌ، وَ إِنْ كَانَ وَجْهٌ غَيْرُ مَنْكَشِفٍ لَنَا. (صدوق، علل الشرایع، ج ۱ ص ۲۴۵)

لازم نیست که ما با دانش اندک خود، وجه حکمت آن را دریابیم.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی. التوحید. قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
۲. ----- علل الشرائع. قم: کتاب فروشی داوری: ۱۳۸۵ش / ۱۹۶۶م.
۳. سبزواری، ملاهادی. اسرار الحکم. قم: مطبوعات دینی، ۱۳۸۳.
۴. ----- شرح المنظومه. تهران: نشر ناب، ۱۳۶۹-۱۳۷۹.
۵. سهروردی، شهاب الدین. مجموعه مصنفات شیخ اشراق. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۵.
۶. شیرازی، محمد بن ابراهیم. الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة. بیروت: دار احیاء التراث، ۱۹۸۱م.
۷. ----- مجموعه الرسائل التسعة. تهران: -----، ۱۳۰۲ق.
۸. طباطبایی، محمد حسین. اصول فلسفه و روش رئالیسم. تهران: صدرا، ۱۳۶۴.
۹. ----- نهاية الحکمة. قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم، بی تا.
۱۰. طوسی، محمد بن الحسن. تهذیب الأحکام (تحقیق خراسان). تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۱. ----- مصباح المتعبد و سلاح المتعبد. بیروت: مؤسسة فقه الشیعة، ۱۴۱۱ق.
۱۲. مطهری، مرتضی. عدل الهی. تهران: صدرا، ۱۳۸۲.
۱۳. ----- مجموعه آثار. تهران - قم: صدرا، ۱۳۷۷.